

Balogh András: Közkönyvtár-használati trendek, kihívások itthon és a nagyvilágban - II. rész

"...a 21. század az emberi értelem egész történetének legnagyobb kihívása lesz."

Stanislaw Lem: Sex wars

Egy német kutatás tanulságai¹

Egy átfogó németországi, az ország hét különböző részén található nagyvárosi közkönyvtár-használati kutatását összegző tanulmányban² kifejezetten a jövőre orientált szolgáltatásmenedzsment perspektíváit vették elemzés alá német szakemberek az ún. Conjoint-analízis segítségével. A Conjoint-analízis egyfajta, a marketingkutatásban széles körben elterjedt módszer, amelynek feladata a termékekkel és szolgáltatásokkal kapcsolatos fogyasztási szokások, elvárások egységes skálán való megjelenítése. Fontos módszertani sajátossága a SWOT-analízissel szemben, hogy ez a módszer magukat a szolgáltatásokat is elemeire szedve, az adott szolgáltatás egyes tulajdonságainak fontosságát, preferenciáit értékelteti a fogyasztóval. Röviden: a szolgáltatásokat adott szempontok szerint kell egy skálán értékelni, és magukat a szolgáltatások minőségét, hasznosságát is értékelve viszonyítják egymáshoz a kérdeztettek a különböző szolgáltatáscsoportokat. Ezek összegzése mutatja meg, hogy az egyes szolgáltatások különféle aspektusai milyen használói preferenciák és ítéletek alá esnek. Miért volt szükség ennek a módszernek a könyvtári szolgáltatások körében történő alkalmazására? A digitális forradalom és fejlődés következtében az információs társadalom olvasói szükségletei egyre heterogénebbé váltak, ezek megkövetelték a könyvtári szolgáltatások jövőjének tervezésekor a szolgáltatások teljesítményorientált újraszervezését. Ahhoz, hogy ez a tervezés célt érjen, azaz valós szükségletekre válaszoljon, szükséges volt a használók domináns könyvtárhasználati preferenciáinak módszeres feltérképezése. A Conjoint-analízis segítségével matematikai alapon lehet következtetni, fontossági sorrendet felállítani a különböző könyvtári szolgáltatások igény szintjére. Anélkül, hogy e módszer mélyére hatolnánk, koncentráljunk röviden a vizsgált könyvtári szolgáltatáscsoportokra és a vizsgálat eredményeire, amelyekből következtethetünk a könyvtári szolgáltatáskínálat preferenciáira. Érdekes, hogy a Conjoint-analízis nem vizsgálja a mintavételkor a válaszadók életkorát, mert azt vallja, hogy a szolgáltatások hasznosságának objektív megítélése nem függ az életkortól, így ezt a fontos könyvtárhasználati vetületet figyelmen kívül hagyta a vizsgálat. A kutatás négy különböző fő könyvtári profilt (opciós válaszadási lehetőségekkel) értékeltetett az olvasókkal: miért látogatja a könyvtárat; információszerzés módjai; médiakínálat preferenciái; rendezvények fontossága.

Eredmények (a 2015 kérdőívből mintegy 1490 internetalapú volt, csak 525 volt papíron kitöltött):

1. Németországban a könyvtári szolgáltatások közül elsősorban az irodalomkutatást és a kölcsönzést preferálták. A könyvtár mint helyben olvasási szolgáltatás, valamint a könyvtár mint találkozóhely nem volt kiemelt fontosságú.
2. Az információszerzés módzatai közül nagyon preferálták az önálló információszerzést. A könyvtáros segítségével végzett irodalomkutatások, illetve a könyvtáros segítségére való hagyatkozás másodlagos volt a válaszadóknak.
3. A "médiaszolgáltatások" közül a (konvencionális) nyomtatott médiára volt a legtöbb igény.
4. A könyvtári rendezvények közül a továbbképzést (használói képzést) preferálták a leginkább.

A német felmérés eredménye a következőkkel zárult. Az olvasók három területét preferálták leginkább a könyvtári szolgáltatásoknak:

1. irodalomkeresés-dokumentumkölcsönzés,
2. önálló információkutatás, keresés,
3. nyomtatott média olvasása.

A kevésbé preferált területeket sem szabad elhanyagolni, és érdemes olyan szolgáltatásokra ráerősíteni (pl. felhasználóképzés), amelyek "aládogoloznak" a már említett három fő terület valamelyikére.

A Conjoint-analízis könyvtári elemzéseiből kiindulva a következő könyvtárhasználati alaptípusokat (prototípusokat) hozták létre:

1. hagyományos könyvtárhasználó (776 használó),
2. ún. "média-mindenes" (515 használó),
3. otthon olvasó (374 használó),
4. helyben olvasó (108 használó).

Ezt a négy olvasói szegmenst viszonyították a feljebb leírt négy könyvtári profilhoz.

Az az eredmény született, hogy a helyben olvasást preferálók kivételével mindegyik használótípus a dokumentumkölcsonzést igényelte a leginkább. Második helyen az információkeresés állt. Érdekes, nem kiemelt, de érzékelhető szegmenseként megjelent a felhasználóképzés-továbbképzés könyvtári szervezésére irányuló igény is, amelyet nyilván az önálló információkutatás szükséglete determinál. Ha a könyvtári szolgáltatások hasznosságát és az említések gyakoriságát egy koordináta rendszerre vetítjük ki, akkor a következő főbb eredményeket kapjuk. Hasznosságban és gyakoriságban is a legmagasabb említést kapta az online katalógus.

Még gyakoribb, de már egy kicsit kevésbé fontos említési helyen szerepel a személyes felvilágosítás, (tájékoztatás) mint az elektronikus információcsere és keresés legjobb alternatívája. Ebből arra következtethetünk, hogy a technológia önmagában, kompetens könyvtári segítség nélkül, nem sokra használható. További fontos és egyben hasznos szolgáltatások: elegendő fénymásolási lehetőség, internetes helyek, online-adatbázisok megléte. Érdekes, hogy pl. az SMS-ben történő mindenfajta információértesítés sem gyakoriságban, sem hasznosságban nem szerepelt előkelő helyen. Szintén viszonylag kis preferenciával jelent meg a vizsgálat alapján a könyvtárnak mint társadalmi találkozóhelynek a funkcionalitása.

Viszonylag magas gyakorisági és hasznossági preferenciát kapott az online-kölcsonzés és az online-könyvfoglalási opció. Ehhez kapcsolódó érdekes könyvtári opcióként jelenik meg a "fizetős házhozszállítás" szolgáltatás. Hogy ez pontosan mit takar, azt nem részletezte a cikk, de gyanítható, hogy a gazdagabb németországi társadalmi viszonyok között működőképes az olyan szolgáltatás, amelynek keretében olvasók hajlandók kényelmi szolgáltatásként fizetni az online kikölcsonzött könyvek (soron kívüli és gyors) házhozszállításáért. (Nem hátrányos helyzetűek számára!)

Ezen kívül a személyes felvilágosítás oldalvívén fontos preferenciája a felhasználóknak a könyvtáros irodalomajánlási funkciója, tevékenysége, e mögé szintén odasejthető, hogy hiába van egy könyvtárban magas szintű technológia és dokumentumállomány, az ezekben való keresésben elengedhetetlen a könyvtáros funkciója. A tanulmány tanulságai közül azt emelném ki, hogy még egy fontos szempont is árnyalja e kutatás eredményeit. A felmérés kiterjedt arra is, hogy a felhasználóknak milyen más könyvtári tagságuk van; azt az eredményt kapták, hogy a megkérdezettek 29 százaléka használ még valamilyen könyvtárat a mintavételi közkönyvtárakon kívül. Fontos ajánlása a cikknek, hogy az egyidejű könyvtárba-járás nem csökkenti az egyes könyvtárakra való igényt, hanem jó marketingpolitikával növelheti. Lényeges, hogy a különböző könyvtári hálózatok (egyetemi-, szak-, közkönyvtári) jól tudjanak együttműködni, mert akkor erősíthetik egymást. Például egy közkönyvtárban elérhető szakkönyvtári adatbázisból tájékoztathat az ottani könyvtáros is, tehát a szak- és egyetemi könyvtári hálózatok felé irányuló kérdések egy része (bibliográfiai szintje) megválaszolható közkönyvtárakból is, vagy legalább is növeli az adott könyvtár statisztikáját, illetve jó PR esetén igénybe veheti a pusztán csak érdeklődő olvasó az ajánló könyvtár egyéb szolgáltatásait. Egy szintén inkább a jövő felé (és leginkább egy bizonyos anyagi szinten lévő társadalmi környezetben) kibontakoztatható eredménye a kutatásnak, hogy az olvasók 79,1 százaléka akkor is igénybe venne bizonyos szolgáltatásokat, ha fizetni kellene értük. 3 19,7 százaléka azonban ellenzi a fizetést, mondván; ez közfeladat. Fontos módszertani premisszaként ajánlja a tanulmány, hogy mielőtt egy fizetős szolgáltatást bevezetne a könyvtár, kutatásokat kell

végezni e szolgáltatás piacképességére vonatkozóan. (Erre javasolja többek között a Conjoint-analízist.)

Ezzel együtt fontos a kommunikáció javítása, az tehát, hogy a kommunikációs technikák is célzottak legyenek. Az nem elég, ha egy könyvtárat általában reklámoznak. Fontos, hogy a célszemélyeket az éppen nekik szánt szolgáltatások népszerűsítésével vonják a könyvtár büvkörébe.

Magyar trendek. Bevezetés

A magyar közkönyvtár-használati trendek változásai a rendszerváltozással majdnem egybeeső digitális forradalom társadalmi-technológiai (kettős) paradigmaváltása következtében nem teljesen ugyanazt a képet mutatják, mint a nyugat-európai, amerikai könyvtárhasználat, ahol a trendeket nem "törte" meg a gazdasági alap újjászervezése. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy Magyarországon valamiféle "könyvtárügyi forradalom" bontakozott volna ki, de a rendszerváltozás "felhajtóereje", a digitális forradalommal (és nem sokkal később a tudásiparral) kiegészülve nagy általánosságban (átmenetileg) fókuszba helyezték mind a felszabadult és pluralizálódott kulturális-szellemi (könyv)termelést és az erre jelentkező szükségleteket, mind a könyvtári szolgáltatások egyéb dimenzióit (internet, elektronikus szolgáltatások fejlődése). A könyvtári szolgáltatások iránti szükséglet pluralizálódása tehát hazánkban majdnem egybeesett a világ könyvtárai "digitális" paradigmaváltásának előestéjével. Ez a történelmileg izgalmas időszak még egy fontos lehetőséget is magában rejtett (a könyvtárak számára is): a tudásalapú társadalom hazai kibontakoztatásának '90-es évek végén elkezdődött megindulása tömegessé tette a felsőoktatásban résztvevők számát. Ez a hármas pillérű paradigma - rendszerváltozás, digitalizálás, tudásalapú társadalom - jelentette és jelenti részben még ma is a hazai könyvtárhasználati trendek használói determináltságát. Ez a sajátos történelmi helyzet azonban nem mentes bizonyos belső ellentmondásoktól, aránytalanságoktól, idealista gondolati sémáktól sem, amelyeket az alábbi elemzésben fogok felmutatni, s amelyek már azt sugalmazzák, hogy a vizsgált időszakra, de legkésőbb az évtized végére hazánk is "utolérheti" a fejlett Nyugatot, ami a nemzetközi olvasási, internethasználati trendeket illeti.

Mindezen bevezetőt ki kell egészítenünk két kultúrpolitikai (országos) kezdeményezéssel, amelyek a könyvtárakat és az olvasást próbálták "helyzetbe hozni" a XXI. századi Magyarországon. Az első a "Nagy könyv" című projekt, amely abban is újszerű volt, hogy az olvasás és a műveltség kommunikációját elsőként jelenítette meg a modern média sajátos eszközeivel. A másik, kifejezetten könyvtár-politikai kezdeményezés az Informatikai és Könyvtári Szövetség szervezésében, az NKA támogatásával, a "Könyvtárak összefogása a társadalomért" című országos könyvtári rendezvénysorozat, amelynek keretében a "Nagy Olvashow" rendezvény és kampánymarketing projektje igyekezett minél több embert megnyerni az olvasásnak. Szintén ennek a programsorozatnak a keretében szokták a könyvtárak most már visszatérően megrendezni a "Könyves vasárnap" című népszerűsítő akciójukat. Ezek után áttérek az áttekintett magyar könyvtártudományi irodalom elemzésére.

Magyar könyvtártudományi irodalom

Elsőként a Pest Megyei Könyvtár módszertani osztálya vezetője, Tamási Csillának a cikkét idézném. Ez a kutatás egy hollandiai projekt magyarországi "exportjaként" került a fókuszba, ahogy a szerző írja: "1999 novemberében a holland Külügyminisztérium a »Társadalmi átalakulás Közép-és Kelet-Európában« c. programja részeként a Biblioservice Gelderland pályázatot készített a közkönyvtárak használatára irányuló országos szintű felmérésre. A felmérés kiterjedt a használat mértékére, jellegére, intenzitására és minőségére. A használat mértékét statisztikai adatok és mutatók segítségével vizsgálták, a használat jellegét, minőségét, intenzitását a helyszínen." Ebben a projektben, amelynek célja egy országos könyvtárhasználati összkép leírása, a FSZEK régiós könyvtárai is részt vettek. A felmérés igazi jelentősége, hogy van országos szintű adat és ismeret a közkönyvtárhasználat általános állapotáról, igényeiről, elégedett(len)ségéről. A pozitív és negatív

visszajelzések mind hasznosak lehetnek a továbblépéshez. A projekt egyik fő megállapítása, hogy az emberek zöme (még mindig 70 százaléka a könyvtárlátogatóknak) dokumentumkölcsonzés céljából keresi fel a könyvtárat. Az is látszik, különösen a könyvtárhasználók legnagyobb részét kitevő tanulói arányából adódóan, hogy megnövekedett az igény a szakkönyvekre (ezt kölcsönzik a legtöbben), valamint "éleződik a harc" e dokumentumokért, ez a könyvtárközi kölcsönzések, valamint az előjegyzések ugrásszerű növekedésében manifesztálódik. A szakkönyvek után keresettségben meglepő módon a klasszikus és modern szépirodalom mint kategória áll, tehát megdőlni látszik az, hogy az ún. lektúrirodalom kiszorítaná a klasszikusokat. (Nyilván erősíti ezt az adatot a kötelező szépirodalom magas aránya.)

Az is érdekes adata a vizsgálatnak, hogy 2000-ben a szükséges információkhoz a könyvtárlátogatók még kevésbé és hátrább sorolt rangsorral jutottak az internetről. Akkor még az információhoz jutás több mint 80 százalékban a könyvtárhoz kötött volt. Mára a digitális forradalomnak, nem utolsósorban a szélessávú internet technológiáknak köszönhetően, gyaníthatóan az internetes információszerezés sokkal előkelőbb helyet vívott ki magának, és talán a könyvtárak mellett a második helyre zárkozhatott fel, de bizonyíthatóan nem előzte meg azokat. A könyvtárakat látogatók életkora is fontos statisztikai adat. Legfontosabb adatként emeljük ki, hogy Magyarországon a lakosság mindösszesen 14-15 százaléka használ valamilyen rendszerességgel könyvtárat. A könyvtárba járók megoszlásának fontos viszonyzáma a könyvtárhasználók iskolai végzettsége és életkora. E vizsgálat adatai szerint a magyar közkönyvtárakat legnagyobb arányban (43%) a középiskolások használják. Második legnagyobb könyvtárhasználói réteg (38%-kal) a felsőfokú intézményekben tanulók. Az általános iskolások 12, a szakmunkások 7 százalékkal vannak jelen a könyvtári intézményekben. Ez az adat is utal arra, hogy Magyarországon a könyvtárhasználatot alapvetően tanulási motivációk ösztönzik. Ezt mutatja a munkaviszony jellege szerinti elemzése a vizsgálatnak; eszerint a tanulók vannak ma Magyarországon a legnagyobb arányban jelen (33%-kal) közkönyvtárainkban. Ezt megerősítő, valamint figyelmeztető adat lehet az, hogy a korosztályonkénti megoszlásban a 26-45, de még inkább a 45-56 éves kor közötti használók aránya a legkisebb: (31, valamint 9%). A nyugdíjas korosztály a maga 10 százalékos részesedésével (egyelőre) nem tudja megközelíteni a fiatalabb (14-25 éves) korosztályok 49 százalékos könyvtárhasználati mértékét. Az adatok azt mutatják, hogy a fiatal és zömében felsőfokú képzettséget szerző korosztály miután végzett tanulmányaival, gyakorlatilag elvész a könyvtár számára, és csak kisebb hányaduk reintegrálódik élete későbbi szakaszában a könyvtári szolgáltatások köré. (Ezért is fontos stratégia lehet a növekvő számú nyugdíjasok számára történő könyvtári marketing, nagyobb bevonásuk végett!) Jellegetes adat, hogy a 2000-es felmérésnek a könyvtári szolgáltatások hiányát firtató kérdésére legtöbben a DVD-kölcsönzés, internethasználat, faxolás, számítógépes katalógus, valamint a szövegszerkesztő hiányát említették. Ez a problémásor azóta nyilván más relevanciával jelentkezhethet, hiszen ma már aligha létezik könyvtár számítógépes adatbázis és nyilvános internetezési lehetőség nélkül. Még egy beszédes adat az elemzés végére: a közkönyvtárhasználók 55 százaléka más típusú könyvtárat is használ. A 15-25 éves korcsoport háromnegyede használ más típusú intézményeket tájékozódási forrásul. Ez is a tanulással összefüggő könyvtárhasználati trendek erősödését bizonyítja.

A következő fontos cikkeket Vidra Szabó Ferenc tollából olvashattuk, ő a magyar közkönyvtárhasználat trendjeit elemzi. Első cikkében⁵ a könyvtárhasználat legfontosabb adatait - egy MKE kongresszus előadásának anyagát - ismerteti. Ez a cikk ugyan az 1989 és 1999 közötti évek tapasztalatait összegzi, azonban a későbbi trendek megértése szempontjából fontos bevonnunk szemlénk körébe.

Az 1989-1999-es időszak eredményeinek összegzését a következőkben állapítja meg a szerző: "A rendszerváltozás első tíz évében lényegében tovább folytatódtak a korábban elkezdődött tendenciák (...), vagyis jelentősen csökkent a szolgáltatóhelyek, a főfoglalkozású könyvtárosok, valamint az év folyamán leltárba vett állományegységek száma. Szintén csökkent, bár nem olyan jelentősen, a beiratkozott olvasók, a kölcsönzők és az év folyamán kölcsönzött állományegységek száma. Ugyanakkor valamelyest nőtt a könyvtárak alapterülete és a könyvtári állomány nagysága. És

ugrásszerűen - csaknem tízszeresére - nőtt az állománygyarapítás éves összege, amely jelenség a közismert infláció és a könyvtárak drasztikus emelkedése miatt egyáltalán nem meglepő." Fontos adatként ismerteti tehát a szerző, hogy ebben a tíz évben folyamatosan csökkent a beiratkozott olvasók és a könyvtári ellátóhelyek, valamint könyvtárosok száma, viszont nőtt a dokumentumbeszerzésre fordítható keret. További érdekesség, hogy a vizsgált időszak alatt kb. 5 százalékkal nőtt a közkönyvtárak alapterülete. Nagyon fontos adat, hogy miközben az ország különböző régióiban, a gazdasági visszaeséseket is tükrözően, az olvasószám csökkent, addig Budapesten a (teljes) FSZEK-ben 43 százalékos növekedés volt tapasztalható! Nemcsak az olvasók számának, de a beszerzésre fordított keret növekedésében is Budapest vezet, 1520 százalékkal! De nemcsak ebben a növekményben vezet Budapest, hanem azt lehet mondani, hogy a könyvtárhasználat összes kemény adatában messze a legnagyobb arányú ugrást és fejlődést Budapest produkálta. Így a beiratkozott olvasók aránya 8,9-ről 18,3 százalékra, az egy lakosra jutó állomány nagysága 2-ről 11,8 százalékra, a főfoglalkozású könyvtárosok aránya 1,92-ről 7,88 százalékra nőtt. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy ez alatt a tíz év alatt Budapest ledolgozta régiós hátrányát, és az országban a legnagyobb, egy világvároshoz méltó mértékű és arányú könyvtárhasználati trendet nyitott meg.

Ezek után térjünk rá Vidra Szabó Ferenc másik írására⁶, amelyben az 1998-2002-es könyvtárhasználati trendeket foglalta össze. Országos közkönyvtári trend, hogy a közkönyvtári látogatottság 2002-ig folyamatosan nőtt a beiratkozott olvasók számának csökkenése mellett. Ez az adat arra enged következtetni, hogy célorientáltabb kölcsönzésekért keresik fel a könyvtárakat, valamint a könyvtárak egyéb szolgáltatásai felerősödtek. A kölcsönzések száma nagyjából konstans maradt, a kölcsönzött dokumentumok száma viszont csökkent. A cikk szerzője mindazonáltal nem veszi egy kalap alá a megyei könyvtárakat és a FSZEK-et, amelynek adatait (kissé igazságtalanul) csak a könyvtárak számának alakulása vonatkozásában vizsgálja, és megállapítja, hogy 2001-2002-ben hat települési könyvtárral lett kevesebb a fővárosban. Arra sajnos, már nem tér ki az elemzés, hogy a FSZEK Központi Könyvtára az ezredfordulót követően egészen egyedülálló növekedést produkált.

Vizsgálatunkat egy rövid gondolati kitérő erejéig terjesszük ki az elmúlt ötven év (1950-2000) könyvtárhasználati trendjéig!⁷ Így perspektivikusabb, nagyobb látószögű képet is kaphatunk a hazai könyvtárhasználat elmúlt időszakáról. Nagy vonalakban az állapítható meg e tanulmányból, hogy a beiratkozott olvasók száma 1950-től a '70-es évekig növekszik, majd állandó szinten maradt egészen a rendszerváltozásig. (Ez volt egyben a magyar közkönyvtárak virágkora is). Ezután tízéves csökkenés következett, amelynek trendjét a 2001-es év megfordította, és 2002-ben már ismét többen használták a könyvtárakat, mint 1990-ben. A 2003-as csúcspontot egy kisebb csökkenés követte. (Az adatok 2004-ig gyűlnek, és ma már tudjuk, hogy a csökkenés trendje folytatódott.) Érdekes megfigyelni, hogy az olvasói szám növekedése csak a '70-es, '80-as évekig jelentették a kölcsönzött könyvek számának arányosan növekvő kölcsönzését is egyben. A 2000. évi forduló után az olvasói szám növekedése már a kölcsönzött dokumentumok számának csökkenésével volt regisztrálható. Ez a trend is nyilván a digitális forradalom hatására mutatja a fordított arányt. Érdekes ugyanakkor, hogy a könyvtárak könyvállománya folyamatosan, sőt helyenként ugrásszerűen nőtt. Először 1950-től 1960-ig (kb. 110%-al), majd 1990-től 2000-ig (kb. 50%-al). Beszédes viszonyszám álljon a kölcsönzési szokások és trendek változásáról: ma több mint kétszer annyi dokumentum van könyvtárainkban, mint mondjuk, a '70-es években, viszont manapság kb. 8 százalékkal kevesebbet kölcsönöznek ebből a megduplázódott mennyiségből, mint annak idején a fele ekkora kínálatból.

A 2001-2005-ös trendeket vizsgálva⁸ Vidra Szabó Ferenc megállapítja, hogy "országos szinten a lakosság összességében valamivel gyakrabban jár könyvtárba, mint öt évvel ezelőtt, lényegében ugyanannyiszor keresi fel a könyvtárat kölcsönzési céllal, mint korábban, de egy alkalommal lényegesen kevesebb dokumentumot kölcsönöz". Mindezen trend nem áll a FSZEK Központi Könyvtárának statisztikájára, ahol éppenséggel fordítva történt, kevesebb kölcsönzőre több

kölcsönzési tranzakció jutott.

A magyar könyvtártudományi szakirodalom fontos és jelentős aspektusát teszik ki az olvasással, olvasáskutatással kapcsolatos szociológiai felmérések. Ezeknek teljessége nélkül, mindössze két írás említésével szeretném alátámasztani a könyvtárhasználat-csökkenési trendek olvasási, illetve szövegértési problémáinak összefüggéseit. Nagy Attila és Péterfi Rita 2005-ös cikke⁹ "radikális figyelmeztetés" a kultúrpolitika számára, hogy a digitális forradalom következtében kulturális szakadék kezd kialakulni Magyarországon. Adatokkal, kutatásokkal támasztják alá, hogy a hazai könyvolvasási és könyvtárhasználati trendek folyamatos és csökkenő adatokat produkálnak. Az egyik legbeszédesebb adat az, hogy 2005-re az 1964-ben még csak 40 százaléknyi egy könyvet sem olvasott egy évben kategória 60 százalékra nőtt! Drámai a periodikumok olvasottságának csökkenése is, 30 százalékkal olvasnak ma kevesebbet folyóiratokból. Érdekes adat az is, hogy az olvasmányok beszerzésének forrása is átalakult. Míg 1964-ben 22 százalékukat könyvtárból kölcsönözték, és saját családi könyvtári gyűjtéseikből csak 9 százalék részesedett, addig 2005-re a könyvtári beszerzési preferencia 7 százalékra esett vissza, és a házi könyvtári forrás 29 százalékra emelkedett. Az olvasás tartalmi aspektusait elemezve a cikk szerzői rámutatnak: a '60-as évektől kezdődően "felhígult" a szépirodalmi érdeklődés és bizonyos súlypont-áthelyeződés volt megfigyelhető a lektúr irodalom felé. A trendet nyilván csökkenti a kötelező szépirodalom mindenkor jelenlévő és nagyjából konstansnak mondható szükséglete, de így is szembeszökő a szórakoztató irodalom térnyerése. A számítógép társadalmi és könyvtári vonatkozásait elemezve a cikk rámutat, hogy 2000-től 2005-ig mintegy 15 százalékkal nőtt a számítógéppel ellátott háztartások száma. (Hogy ez európai összehasonlításban kevés, az más kérdés és probléma.) A szerzőpáros az elemzett adatok könyvtárhasználatra vonatkozó összesítését a következőkben foglalja össze: "Mindent összevetve, az adatok, az összefüggések sorának bemutatását egy paradoxon jelzésével kell zárunk. A könyvet nem olvasók tábora nőtt, a regisztrált könyvtárlátogatók aránya stagnál, de jól érzékelhetően gyarapodik a számítógépet, internetet használók, egyébként többnyire olvasó, könyvtárba is járó, főként az iskolázottabbakat és fiatalabbakat magában foglaló rétege. Vagyis társadalmunk egyelőre kisebbségi csoportjában a korábban is meglévő előnyök - szövegértő olvasási készség, könyvtár- és számítógép-használati ismeretek, tehát az információs jártasság műveltség - elemei egymást erősítve összeadódnak, szellemi és nagy valószínűséggel anyagi »kamatokat« termelnek. De mi lesz a tovább nem tanuló, rosszul olvasó, könyvtárba nem járó, munkát alig, vagy egyáltalán nem találó, a korszerű információtechnológia eszközeinek használatához nem jutók, a hiánytüneteket halmozók stagnáló/egyre növekvő(?), táborával a holnap információs társadalmában?"

Kutatásunk és szemlénk utolsó állomásaként nem egy cikkre, hanem a 2003-ban könyv formájában megjelent "PISA-vizsgálat 2000"¹⁰ szövegértési vizsgálatának fejezetére térnénk ki, hiszen közvetve és közvetlenül a szövegértés jártassága kihat az olvasási motivációkra, így a könyvtárhasználatra is.

Rögtön és elsőként egy fontos összehasonlító adat mutatja az olvasás-szövegértés problémáját. 1991 és 2000 között a magyar 15 évesek körében végzett olvasási-szövegértési kutatás azt jelzi, hogy hazánk a nemzetközi átlag alá esett, és teljesítménye csak az utolsó harmadba sorolja a kutatott országok közül. Még egy fontos trend kiolvasható a kutatás eredményeiből. Magyarországon közel azonos százaléku az átlag feletti és az átlag alatti szövegértési kompetenciával rendelkező fiatalok száma. Ebből kikövetkeztethető egyfajta "olvasási-szövegértési" társadalmi szakadék lehetősége: az elitizálódás és a leszakadás egyaránt. Komoly probléma ez, hiszen a közkönyvtárak éppen azok felé bővíthetnék szolgáltatásaikat, akik nem kerülnek be a kulturális ellátórendszerekbe (cigányság, egyéb kisebbségek, hátrányos helyzetű társadalmi rétegek, munkások). Hasonlatosan alakul a kép a globalizált világ "kívülrekesztettjei" felől: a közkönyvtárak egyfajta forradalom előtt állnak, de ehhez el kell jutni a globális fejlődés egy bizonyos pontjára, amikor maga a világ ismeri fel, hogy a globális tőke- és termelési rendszer működéséhez elengedhetetlenül fontos bizonyos kulturáltság.

Rövid kitekintés a FSZEK adataira

A FSZEK Központi Könyvtárának főbb statisztikai jellemzőit elemezve elsősorban a társadalmi környezet, a könyvtárhasználat szociodemográfiai jellemzőinek specifikussága és a magyar viszonyoktól való bizonyos elhajlása, különössége ötlík szemünkbe. A FSZEK Központi Könyvtárban hagyományosan igen nagymértékű a felsőoktatási hallgatók (kor szerinti és használói százalékos) számaránya. Nem véletlenül proponálom azt a szakmai modellt¹¹, amelyben a bibliopláza "több szinten", de összefüggő rendszerben elégíti ki a jelentkező szükségleteket. E modellben való gondolkodás lehetővé teszi, hogy a könyvtár, egyfajta multi-könyvtárhasználati identitást megvalósítva, több irányba is elvezesse használóját a kötelező szakirodalom "kötelezően letudott" szűk köreitől. Sőt, premisszánk igazi lényegét az a felismerés alkotja, hogy igazából ott kezdődik a tudatos, interiorizált és szabad könyvtárhasználati kultúra, amikor "másért" (a kultúráért magáért) is betér valaki a könyvtárba, "mást is visz", mint amennyit a tanulmányok "szükségleti minimuma" megkíván. Persze ez a minimum sem éppen annyira szűk körű, sem a szakmai kielégítésüket, sem a kiolvasásukat, (megtanulásukat) tekintve, hogy "kevés legyen", mivel könyvtári munkánk jelentős erőit emészti föl, mégis azt gondolom, hogy az olvasók megtartásának kivételes módszertani-gyakorlati terepe lehet egy olyan könyvtármodell, amelyben a fiatal felnőtt generáció érdeklődése még valamilyen szinten motiválható, hiszen megjelennek a könyvtárban a kötelező irodalmak ürügyén. A kötelező irodalom, a tudásért, diplomáért folytatott harc szempontjai, amelyek könyvtárba "kényszerítik" a használókat, tehát magukban hordozzák egy szabadabb művelődés, a magáért való könyvolvasás perspektíváját, a jól végzett munka utáni megérdemelt (szellemi) kikapcsolódást, művelődést. A FSZEK eredményei és szakmai perspektívái olyan modellben működnek, amelyben egyszerre kívánjuk a meglévő használókat megtartani, és nyitni a könyvtárat eddig még nem használó rétegek felé e koncepció alkalmazásával. A bibliopláza modelljének statisztikai elemzése ezekben a tartalmi szempontokban is vizsgálható.

A demográfiai diagrammok értelmezése abban a - bibliopláza modellben különösen szükségzerű, megvalósítható - szakmai programban bontakoztathatók ki perspektivikusan, hogy a "tanulási kényszer" külsővé-idegenné lett motivációi hogyan interiorizálhatók, alakíthatók a könyvtár "igazi szabadságát" felismerő használói öntudattá, a kultúrát magáért valóan fogyasztó használói attitűddé. A tanulás mint társadalmi jelenség fontos része a (könyvtárhasználati) kultúrának (kulturáltságnak), de nem kizárólagos és korántsem teljes kiaknázása a könyvtárhasználat különböző aspektusainak. Egyoldalú az a tanulásmenedzsmentre építő megközelítés, amely a közkönyvtárakat kizárólag a szakismeret átadására szűkíti. A tudás megszerzésére irányuló motiváció a közkönyvtár egyik fontos, de nem kizárólagos aspektusa! A könyvtárhasználat dialektikája a tanulástól a kultúráig kell, hogy vezessen. A kultúra (és a könyvtár) teljességéhez módszertani segítség, ha tetszik, "nevelés" juttathatja el a használókat. Ez a program szolgálhat garanciául arra, hogy százalékos arányban növekedjék a nem csak tanuló olvasók részaránya, vagyis a felnőtt korú lakosság egy része "visszajelentkezzen" a könyvtárhasználati statisztikákba. Ennek a módszernek a legfőbb eszköze a személyes dokumentumajánlás.

Életkor	%
1–14 éve	4
15–18 éves	5
19–25 éves	53
26–40 éves	20
41–62 éves	12
63 és idősebb	7

A FSZEK Központi Könyvtár olvasóinak százalékos megoszlása korcsoportok szerint (2004)

Foglalkozás	%
Nappali felsőoktatási hallgató	51
Főfoglalkozású alkalmazott	18
Egyéb tanuló	10
Nyugdíjas	9
Esti, levelező felsőoktatási hallgató	5
Részmunkaidős alkalmazott	2
Vállalkozó	2
Munkanélküli	2

A FSZEK Központi Könyvtár olvasóinak százalékos megoszlása foglalkozás szerint (2004)

Végkonklúzió

Végigtekintve a nyugati könyvtári kultúra kettősségén-ellentmondásán (technikai fejlettségén, kulturális visszaesésén), azt láthatjuk, hogy az itt elemzett folyamatok csak egyfajta kulturális "válságmenedzsment" korrigálási alapvetéseit jelenthetik, de nem hosszú távú perspektívát. A nyugati világ könyvtárügyének rendszerében antagonisztikus ellentmondás feszül a használat személyes motivációi (a tudásipar szükségletei), a kulturális érték és nem utolsó sorban a piaci szempontok könyvtári érvényesítésének, az állami szerepvállalás mértékének erősödő érdekellentétei között. A fenntartható könyvtári fejlődés statisztikai adatai a fejlett világban, nagy általánosságban úgy tűnik - minden erőfeszítés ellenére is - csökkennek. A stagnálás, és persze a növekedés, akár a használók, akár a kikölcsönzött dokumentumok számát tekintve, gyakorlatilag nem, vagy csak egészen kivételes könyvtári-kulturális környezetben, könyvtári modellel reális prognosztizálása a trendeknek. (Ebből a szempontból is kiemelhetjük a FSZEK bibliopláza modelljét.) A növekedésnek egy adott népességre, (kulturáliskörre) vetítetten éppúgy lehetnek bizonyos (társadalmi, pénzügyi, kulturális) határai, mint a gazdaságnak. De a kiút más természetű a "könyvtári válságból". Általánosabb (globálisabb, szociálisabb) szinten kellene megfogalmazni a kultúra és a könyvtárak társadalmi válságát és az ebből kivezető utakat. A könyvtárak szociális és

értékforradalma, a digitális forradalommal karöltve, együttesen szükséges a (globális) kulturális válságból való kitöréséhez. De éppen ezért a fejlődést nem idealista marketingfilozófiai megokolásoknak, a magántőke közkönyvtári bevonásának, (végső soron az anyagi haszonnak, lopakodó könyvtári privatizációnak) kell mozgatnia, mint azt oly sokan állítják a nemzetközi és hazai könyvtárügy kitörési lehetőségeit kutatva, hanem (globálisan is) osztársadalmiaknak, azaz a szabad és értékes művelődés kibontakozásának globális, szociális forradalmában kiérlelve. Digitális korunk amennyire sok kényelmi szolgáltatást nyújt, annyira alá is ásta (elidegenítette) bizonyos hagyományos és megkerülhetetlen könyvtári profilok fontosságát, létét. A személyes könyvtárhasználatot, a könyvtáros-olvasó fizikai találkozásait vélhetően tovább csökkentheti a digitális szolgáltatások fejlesztése, bár a jó könyvtárpedagógia nevelési koncepcióival, az olvasó-könyvtáros közötti személyes dokumentumajánlások fontos aktusai maradnak az olvasás megszerettetésének, még az elszemélytelenített digitalizált korban is. A digitális forradalom tehát látszólag önellentmondó könyvtárhasználati trendeket indított el a technológiai fejlődés és a hagyományos könyvtárhasználat között. Egyrészt a digitális forradalom végigvitelében maguk a könyvtárak is aktívan közreműködnek, másrészt ez a digitális paradigmaváltás el is távolít a klasszikus, hagyományos könyvtárhasználat bizonyos funkcióitól, magától a könyvtárba járástól, bár szerintem ez nem feltétlenül szükségszerű és végleges állapot. A "globalizált és digitalizált" világ könyvtárosa az "internet galaxis" korában sem adhat "mást és többet", de azt mindenképpen és egyre nagyobb kihívásként, mint korábban: értékközvetítő személyes ajánlásokat, kiigazodást a digitális világ útvesztőiben.

Ha a közkönyvtárak fenntartható fejlődéséről beszélünk, akkor az itt vizsgált statisztikai adatok tükrében is a heterogénebbé vált olvasói igények kielégítésének új útjait és lehetőségeit lehet keresni, a távhasználat manapság a legnagyobb, digitalizációs szükségletből eredő könyvtárhasználati perspektíva, és persze továbbra sem szabad lemondani a hagyományos olvasás szerepének kineveléséről, valamint a könyvtárat bármilyen okokból nem használók felé nyitni. Globális értelemben tehát ott kezdődik egy új könyvtári-szociális paradigma építése, ahol a jelenlegi véget ér: a (digitális) kultúrából kimaradt rétegek könyvtárhasználatának szabaddá (aktívvá) tételével, kinevelésével, könyvtári integrálásával. A könyvtárak globális kihívásainak demográfiai vetülete tehát ellentmondásos folyamatok összehangolását feltételező könyvtári szolgáltatási kultúra kidolgozásában oldható föl. A kulturális és digitális szakadékok mellett a demográfiai ellentmondások könyvtár-politikai kezelése is szükséges. Ezt egy olyan komplex könyvtári modell képes kielégíteni (pl. a bibliopláza), amely a közösségi kultúraelsajátítás integrált gyakorlatát jeleníti meg, amely az informálódás, tanulás, és művelődés (szórakoztatás) egymást erősítő hármasságában működik.

* * *

JEGYZETEK

1 E könyvtári kutatás - módszertanát tekintve - leginkább egy könyvtári marketingfilozófia megoldásaiban látja az előrelépést. Célunk e tanulmány ismertetésével sokkal inkább az, hogy e stratégia (magyarországi) korlátaira, mintsem mechanikus átvételére irányítsa a figyelmet.

2 R. Decker-A. Hermelbracht-S. Klocke: Eine empirische Studie zur zukunfftigen Ausgestaltung des Dienstleistungs angebots öffentlicher Stadtbibliotheken. = Jahrgang, 29, 2005 Nr. 3.

3 Távolról sem kívánunk ezzel a kutatási információval muníciót szállítani a könyvtárak "lopakodó piacosítása" felé történő elmozduláshoz. A magyar társadalmi környezet nincs a gazdasági fejlettségnek azon a polgári szintjén, amely egy ilyen jellegű fizetős könyvtári szolgáltatáskultúrát a (közkönyvtárak vonatkozásában) finanszírozhatna, így ennek átvétele itthon jogosulatlan előnyöket, vagy önhibájukon kívüli hátrányokat jelentene az olvasók felé, így sérülne a dokumentumhoz, információhoz jutás demokratizmusa, esélyegyenlősége.

4 Könyvtárhasználók és közkönyvtárak. = Könyvtári Figyelő, 2002/1-2.

5 A legfontosabb könyvtári mutatók változásai (1989-1999). = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros,

2001/4.

6 Könyvtári trendek a statisztikai adatok tükrében (1998-2002). = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2004/2.

7 Nemes Erzsébet-Bárdos Mónika: Könyvtárak és olvasási, könyvtárhasználati szokások 50 év távlatában, a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján. = Könyvtári Figyelő, 2007/2.

8 Trendek a magyar könyvtárügyben (2001-2005). = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2007/3.

9 Gyorsjelentés a TÁRKI és az OSZK 2005-ös vizsgálatáról. = Könyvtári Figyelő, 2006/1.

10 PISA-vizsgálat 2000. (Szerk. Budai Ágnes) Bp., 2003. Műszaki Kvk. 333 p.

11 Balogh András: Biblioplaza a (köz)művelődésért. = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2005/12.